

Жекшен кызы С.

**ЭПОС ЖАНА КӨРКӨМ ЧЫГАРМА. ЖАЛИЛ САДЫКОВДУН
«МАНАСТЫН УУЛУ СЕМЕТЕЙ» ДРАМАСЫ: СЮЖЕТТИК-СТИЛДИК
ПАРАЛЛЕЛДЕР ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР (2-макала)**

Жекшен кызы С.

**ЭПОС И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ.
ДРАМА ЖАЛИЛА САДЫКОВА «МАНАСТЫН УУЛУ СЕМЕТЕЙ»:
СЮЖЕТНО-СТИЛЕВЫЕ СОВПАДЕНИЯ И РАЗЛИЧИЯ (2-ая статья)**

Zhekshen kyzu S.

**EPIC AND ART WORKS. «SEMETEY SON
OF MANAS» DRAMA BY G. SADYKOV: PLOT-STYLE
COINCIDENCES AND DIFFERENCES (article 2)**

УДК: 821.512.154 (575.2) (043.3)

Ж.Садыковдун бул драмасы көрүүчүлөр жана окурмандардын арасында кадыр-барктуу чыгарма катарында кеңири белгилүү. Ал «Семетей» эпосунун «Семетейдин Бухардан Таласка келиши» деген эпизодунун негизинде жазылган. Макалада эпостун тексти менен драма салыштырылган. Изилдөөнүн негизинде алардын сюжеттик жана стилистикалык курулушундагы жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: эпос, вариант, көркөм текст, профессионалдуу адабият, сюжет, стиль.

Драма «Семетей сын Манаса» пользуется широкой популярностью среди читателей и зрителей. Драматург при её написании использовал эпизод эпоса «Семетей» «Семетейдин Бухардан Таласка келиши» («Возвращение Семетей из Бухары в Талас»). В статье подвергается сопоставительному анализу текст эпоса с драмой Ж.Садыкова для выявления общности и различия сюжетосложения. А также рассматриваются стилистические-художественные средства названных произведений.

Ключевые слова: эпос, вариант, художественный текст, профессиональная литература, сюжет, стиль.

Drama “Semetey son of Manas” enjoys wide popularity among readers and spectators. Dramaturg in her writing used an episode of the epic “Semetey”. “The return of Semetey from Bukhara to Talas”. The article is subjected to a comparative analysis of the text of the epic with the drama of G.Sadykov to identify commonalities and differences the plot as well as the stylistic and artistic means of these works.

Key words: epic, option, artistic text, «professional literature», plot, style.

Ж.Садыков поэзия менен драматургияда өзүн толук ачкан элибиздин залкар акын-жазуучуларынын бири. Элдик сюжетке кайрылгандардын максаты даяр материалды жөнөкөй гана кайра айтып берүү эмес, анын кан тамырына жаңы кан куюп жандандыруу. Бул үчүн ийкемдүү көркөм тил чеберчилиги талап этилет. Ал милдетти драматург абдан мыкты аткара алган, тактап айтканда, элдик поэзияга жакын учкул сөздөрдү таап, кези келгенде эпостун даяр тексттерин алар менен жуурулуштуруп, эң сонун натыйжаларга жетишет, көрөрмандардын жана окурмандардын сезимин козгоп, аларды шыпшынууга, тамшанууга аргасыз кылат.

Драма чакан пролог менен ачылат. Анда кара кийген Каныкей салт боюнча эртели-кеч кошок кошуп отургандыгы тууралуу айтылат. Манас көз жумганда Каныкей эркектин ролун аткарып, душмандар анын сөөгүн кордобос үчүн кара зоо бетинен ойдуруп, андан ары Кең Туяк аянтчага көмдүрөт. Бул ишти Бакай, Кошойлор туура көрөт, ошол экөө сөөктү жууп, өлүк коюнун башында турушат. Күмбөздү күл ботоого эчкинин, уйдун жүнүн аралаштырып, кыш жасап, аны алты миң эркектин майына бышырышат. Күмбөздүн үстү түшүп кетпеш үчүн алтындан тирөөчтөр койдурут. Ичине Манасты баш кылып чоролордун сүрөттөрүн, чоң казаттагы согуштун элесин тарттырат. Ал эми Кең-Колдогу күмбөзгө Манастын денесине окшотуп тул жасатып, ошону коюшат. Мына ушул сөөк коюнун жөнжайын Каныкей Семетейге ал Таласка жөнөрдө («Каныкейдин жомогу») өткөн тарых катары айтып берет.

«Каныкейдин жомогу» эпостун «Манас» бөлүмүнө тиешелүү, ошондуктан ал драмада Бакайдын сөзү (40-бет) аркылуу кыйыр гана чагылдырылган. «Манастын уулу Семетейде» автор бир гана окуяны – анын Бухардан Таласка келишин гана камтыйт.

Көшөгө ачылганда (ал манасчынын кириш сөзү менен коштолот) Каныкейдин кошогу берилет. Ал кадимки кошок мотивинде жазылган.

Тунугу кетти жылдыздын,
Туйгуну кетти кыргыздын.
Асылы кетти жылдыздын,
Айкөлү кетти кыргыздын.
Алтын жаак айбалта,
Эми аземи менен ким аштайт?
Азап күн башка түшкөндө,
Армандуу элди ким баштайт?
Аскар зоом урап, бузулду,
Асманда күнүм тутулду.
Айкөлүм Манас баатырдан,
Айрылат деген ушулбу?! [1]
Каныкейдин көз жашын сүртүп, кайрат айтып,
баш-көз боло турган жалгыз Бакай.
Оо балам, көтөр башыңды,
Арчыгын көздөн жашыңды.
Ай-аалам ыйлап тапкан жок,

Айкөлүм Манас асылды.
Ажал жетип, күн бүтсө,
Ар кимдер көзүн жумбайбы...
Айкөлүм Манас өлгөн жок,
Артында туяк турбайбы!

Биринчи көрүнүштө хан тактысын ээлеген Көбөш отурат. Кырк чоронун башчысы Кыргызчал «Бакай Каныкейди Текечинин ханына саткан жатыптыр» деген сөз таратат. Ошондо «өзүбүздүн жесирибизди башка бирөөгө алдырабызбы, агасы өлсө, ини бар, аны мага нике кыйдыргыла, «канчыкты» өзүм алам» деп жан-жөкөрлөрүнө күпүлдөйт. Эпосто да, драмада да окуя ушул нукта өнүгөт. Бирок айрым деталдык айырмачылыктар менен коштолуп отурат. Каныкейди алуу жөнүндө сөз чыкканда ага каршы пикирди драмада Бакдөөлөт айтат:

Эй, Кыргызчал,
Атсыз келген чагында,
Манас ат жакшысын мингизген,
Тонсуз келген чагында,
Манас
Тон жакшысын кийгизген.
Айкөлүң өлгөн күндө да,
Артында туяк турбайбы,
Арбагы күчтүү Манастын
Арбагы сени урбайбы?!

Ушуга эле мазмундаш сөздү эпосто кырк чоронун бири үзүктөй калпак кийген Шууту айтат:

Кырктын башы Кыргызчал
Кыялыңда ойлончу,
Эриң Манас султандын
Этегин кармап эр болдук,
Эр уулу менен тең болдук,
Арбагы асыл Манастын
Тузу бизди сорбойбу,
Арбагы алтын Манастын
Айлына кантип киребиз.
Айтып турса артында
Асыл эркек бала бар,
Ага кантип тиебиз [2].

Эки текст мазмуну жагынан окшош эле. Драманын автору эпостун тексттин «кайра иштөө менен» (перифраздалоо менен) көркөмдүк жактан бир аз өркүндөтүүгө (кооздоого-шлифовкалоого) жетишкен. Ал эми ошол сөздөрдү айтуу эки каармандын кимисине ылайыктуу деген маселеге келгенде кырк чоро менен жаман-жакшысы аралашып чогуу жүргөн Шуутунун тигил саткын Кыргызчалды жемелегени абдан туура.

Кыргызчалга Тазбайматты кошуп, Көбөш катуу тапшырма менен Каныкейге жумшайт. Ал мурда баласы сыяктуу жүргөн Көбөштүн эми кайниге айлаңып, жеңе катын алуу аракетин чектен чыккан жосун катары эсептейт. Ж.Садыков ушул жерде эпостон алынган курч сөздөрдү диалогго киргизип, андан ары Кыргызчалды Манастын тузу урсун деп каргайт:

Ай караңгы болгондо
Түн ушундай экен го!
Айкөлдүн көзү өткөндө
Күн ушундай экен го! [1, 13-б.].

Аябай ачуусу келип жинденген Каныкей Актинтени (кош миздүү бычак) ала коюп, экөөнү тең жаралуу кылып, кууп чыгат. Каныкей эки арамга Манастын төшөгүн тепсеткиче өзүмдү-өзүм жарам деген чечимге келет. Чыйырды бешиктеги баланы кантебиз деп, арандан зорго анын ачуусун токтотот. Башка түшкөн оор абалды («Күрпүлдөп кирген суу элек, окшоп калдык какшыган сайга») [1, 22-б.] түшүнгөн Чыйырды эми качып кетүүдөн башка айла жок экенин айтса, Каныкей бул абалды туура көрүп, аны Семетейди көтөртүп, Кең-Колдун токоюн көздөй узатат. Эскерте кетүүчү бир сөз, Манас өлөрүндө айткан керээзинде Абыке, Көбөштөн жакшылык жок, Букарды көздөй жол тарткын деп айтканы бар эле. Антпесе ал Манастын ордосун алты арамга оңой-олтоң эле тепсете коймок эмес, өлбөгөн жерде калмак.

Жиберген эки элчисинин (Манасты саткан чоролор) бычак жеп келгенин көргөндөн кийин Көбөш жигиттери менен келип, Каныкей, «мен жөнүндөгү чагым сөздөргө ишенбегиле, актык үчүн мен өзөмдү курмандыкка чалууга даярмын» дегенине карабай, Көбөш анын эмчегин жара чаап эсин оодарып, ордону талоого буйрук берет. Аны өлтүрүп да коймок, эгерде Сарытаз ортого түшүп, «катын менен кармашуу хандын кылар иши эмес» деп анын намысына тийбесе. Андан кийин бешиктеги баланы курмандыкка чаларда аны таппай калышат.

Кийинки көрүнүштө үчөөнү Букарга узатуу сүрөттөлөт. Бул эпосто дагы (ал анда 2-3 тема менен кеңири берилет), драмада дагы абдан психологиялуу эпизод болуп эсептелинет.

Драмада Каныкейдин кыргыз жеринин кооздугуна суктанганы эпостон алынган төмөнкү саптары Семетей Таласка жөнөрдө берилген:

Токумдай жерде коосу жок,
Томуктай жерде тоосу жок,
Буурусун тийген чийин жок,
Суур казган ийин жок.
Кайыңга тууган куштары,
Камынып турат учканы.
Булбулу сайрап отурса,
Муңдуу киши чыккысыз.
Тоту куш талдан үн салса,
Күйүттүү пенде уккусуз [2, 145-б., 1, 95-б.].

Эми ушундай асыл жерди аргасыз таштап тип кетүү Каныкей үчүн трагедияга тете эле иш экенин автор элдик поэзиянын стилине салып төмөнкүчө берет. Аны ал Бакай карыга айтып жатат:

Айкөл Манас жар кылып,
Алган жерди сагынам.
Жүрөгүмдүн жармысы
Калган жерди сагынам.
Желе-желе кулундун,
Байланганын сагынам.
Барчын таңшып аскада,
Айланганын сагынам.
Аксакалы жайкалган
Өзүңүздү сагынам.
Акыл кошкон акылга,
Сөзүңүздү сагынам [1, 42-б.].

Хан Бакай үчүн да бул кайгылуу окуя анын жан дүйнөсүн жанчып, жанын коерго жер таппаган абалга алып келди. Ошондогу Бакайдын арманы:

Айкөлүм Манас барында,
Аркырап турган чагымда,
О дүйнө кетпей не болдум.
Алтын менен күмүшкө
Бөлөнүп турган чагымда,
Айбатым Манас асылга,
Жалынып турган чагымда,
О дүйнө кетпей не болдум [1, 39-б.].

Эпостук текстте Бакай качкындарга жолдун жайын түшүндүрүп, жей турган азыгын камдап берип, Тайтору тулпарды аларга калтырып, анан аттанып кетет. Драмада алардын аябай кыйналганы кичинекей штрих аркылуу маалымдалат. Кайнене менен келин өлдүм-талдым дегенде «Гүл токойго» жетип, бүтүп калган булак көзүн ачып, ошону менен аман калат да, Каныкей Чыйырдыга ошол касиеттүү жердин тек-жайын айтып берип отурат. Көп узабай Каныкейдин иниси Ысмайыл жигиттери менен сейилдеп жүрүп, кокусунан эле аларга жолугуп, чоң кубанычка батышат. Чыйырдынын сунушу менен Каныкей Семетейди инисине бала кылып берет. Ал дагы бул окуяга аябай кубанып, он жети күн той берет. Булардын бардыгы эпостук сюжеттин нугунда берилген, четтеп кетүү же кошумчалар байкалбайт.

Драмада Семетей өспүрүм жашына жеткенде жигит курап, баатырдык жол-жоболор күтөт. Анын бакма бала экенин медреселерге балдарды жибербей койгону үчүн кожо-молдолор элге айтып, жайып жиберешет. Аңгыча Темиркан чоң той берип, Каныкей алтымыш асый карыган Тайторуну төлгө катары ат чабышка салууга камынат. Бул окуя Темиркандын да, Ысмайылдын да жинин келтирип, Семетейге айтып, эжесин жолдон чыккан жорукту таштатууга жумшашат.

Эпосто бул эпизодду Каралаев абдан күчтүү психологиялык планда иштеп чыккан. Жесир аялдын бул опурталдуу ишке аралашуусу абдан кооптуу эле. Эгерде Тайтору байгеге илинбей калса, Каныкей үчүн өлүмгө тете иш болмок. Манасчы эл чогулган жыйындарда, башка, мисалы, казактарга барганда да, бул жомокту көзүнө жаш алып, ыйлап отуруп айтканы тарыхта жазылып калган.

Драма менен эпосто психологизмди түзүүчү каражаттарда айрым айырмачылыктар бар. Мисалы, эпосто курч окуя, курч сөздөргө манасчынын мукамдуу үнү кошумча болот. «Тайторунун» чабылышында драмада Каныкейдеги жан дүйнөнүн дүрбөлөңү бир аз бөксөрөөк сезилип турат:

Мен кара бет бейбактын
Мандай сөөгү кайкы бейм.
Манастан кийин шор катып,
Күн көрөрү тайкы бейм [1, 72-б.].

Бул саптар эпостун ыргагына төп келбегени бир эсе болсо, экинчиден, психологиялык чоң деле жүк көтөрө албайт. Ошол эле түрмөктө мындай саптар бар:

Ай караңгы болгондо
Түн эмине болучу.
Артта калса Тайтору
Күн эмине болучу [1, 72-б.].

Традициялуу кайталоо болсо да, ал ошол кырдаалга бап келет. Каныкей аты чыкпай калган күндү элестетүүдөн коркот. Ошол ой бул саптарда көркөм туюнтулуп жатат.

Каныкей дүрбү салып караганда Тайтору адегенде 300 аттын соңунда келатканын көргөндө аябай бейпайга түшөт. Драматург Тайторунун чуркашын эпикалык стилде жеңил ыргак менен сүрөттөсө да, кээде жорго сөзгө өтүп кетет, бул Каныкейдин сөздөрүнө таандык.

Жалпысынан Ж.Садыков жан-дүйнөнү козгой турган татаал эпизодду чакан көлөмдө даана элестете алган десек чындыкты айткан болобуз.

Семетей «Гүл токойдо» Таластан атайын ага жолугушуу үчүн келген Сары таз менен бир аз кайым айтыша кетип, анан жер-суусу, ата-тегинин дайынын уккандан кийин аябай катуу кайгыга түшөт, өзүнүн тентип, бирөөгө бала болуп жүргөнүнө арданат. Андан соң Каныкей сыр ачууга аргасыз болот. Эпосто ал «Каныкейдин жомогу» деп аталган чоң бөлүм. Анда ал Талас жерин сүрөттөп, Манастын башынан өткөн тарыхты кеңири баяндап берет. Алар Манастын өлүмү, анын сөөгүн зоонун боорун тешип, жашырып койгону, күмбөз салдыруу, кытай ханы Эсенкандын тартууга келген кызы Бурулча, Кыргызчалдын бузукулугу менен (Чубак Каныкейдин ойношу деген ушак) Каныкейдин Манас менен ажырашып кете жаздаганы, Кыз Сайкал жана Көзка-мандардын окуялары сыяктуулар.

Драмада да, эпосто да Манастын экинчи жолу жарадар болушуна жан сакчысы Ажыбай күнөөлүү экендиги айтылат. Бирок деталдык айырмачылык бар. Драмада ал чаңкап кетип, суу ичкени баратканда Коңурбай жетип, кыр аркага найза сайса, «Манаста» ал намазга жыгылганда аңдып жүргөн Коңурбай Ажыбайдын уктап кеткенинен пайдаланып, найза сайып жаралуу кылат. Мында экинчи вариант чындыкка жакын, анткени, намаз окуп жаткан адамдын бардык көңүлү ошого бурулуп, шыбыртгы укпай калышы мүмкүн. Ал эми сууга түшүп бараткан Манас артта келаткан, же буйткада турган кишини байкайт да:

Кең Бээжиндин Чаткалда
Кара-Суунун баткалда
Чаңкап бүтүп Эр Манас,
Сууга бара жатканда,
Сакчы турган Ажыбай
Уйкуга көзү батканда,
Кечилдин ханы Коңурбай
Аркасынан жетиптир,
Кыр арканын сүбөөгө
Найза сайып кетиптир [1, 95-б.].

Ыргагы боюнча бул текст манасчынын стилине абдан жакын.

Семетей чаап алчуга окшобой, Таласка жигит албай жалгыз жөнөйт. Эпосто да, драмада да Манастын Кумайыгы улуп-уңшуп алдынан чыгат. Ал аттан түшө

калып, анын ээгинен өбөт. Анан желмаян төөсү тумшугун Семетейдин койнуна катып жыттап, кадимкидей учурашат.

Таластын Эчкилүүнүн кара тоосунда Манастын сөөгү коюлган, ичи сүрөткө толтура күмбөзү бар. Текстте Бакай аны ошол жерге ээрчитип барып, куран окуп, зыярат кылышат. Үңкүргө киргенде:

Өксүгөн Бакай эр султан,
Өкүрүп үндү салды эми.
Ак сакалы суюлуп,
Көзүнөн аккан кандуу жаш,
Көкүрөк ылдый куулуп.
Абасы Бакай минткен соң,
Семетей атакелеп бакырып,
Алтын жаак ай балта
Оң бөйрөккө таянып,
Ойронум атам деп ыйлап,
Кара жаак ак камчы
Сол бөйрөккө таянып,
Солтонум атам деп ыйлап... [2, 236-б.]

Ичтеги букту чыгарып, эс-учун жыйнаган соң Семетей 95 асый желмаянды курмандыкка чалат.

Драмада бул окуя Кең-Колдогу Манастын күмбөзүнө көчүрүлөт да, жогоруда айтылган ый-өкүрүк ошол жерде берилет. Семетейдин келишин Бакай баштаган эл зор кубаныч менен тосуп алат. Ал ага Чыйырды менен Каныкейдин бул жактан качкан себебин айтып бергенде, Семетей Абыке, Көбөштү өлтүрүп, өч алам деп жулунганда «ал итгер сенин аталаш туугандарын» деп тыйып коет. Аларды көкүтүп, баарын кылган чоң атаң Жакып дейт.

Бакай Семетейди Жакыпка баштап барат. Ал уу бермек болгондо, Кошой абасы сактап калат. Бул окуя эпостун текстинде да ушундай. Бир чоң айырма драмада Абыке, Көбөш менен Семетейди беттештирбейт, эпосто алар катуу каршылык көрсөтүшөт. Айрыкча Көбөш Семетей менен жаакташып, айтышып, баардык күнөөнү Манаска оодарат. Драмада бул алты арамдын башчыларынын кылык-жоругун кичинекей деталь менен болсо да ашкерелесе болмок.

Албетте, драма роман эмес, анда бардыгын батыруу кыйын, анткени, ал убакыт-саатка эсептелет. Ошол үчүн драматург штрих, деталдарды, керек болсо репликага чейин пайдаланууга, сөз күчүнө басым жасоого тийиш. Улуу сөз устаттары драмада катышкан ар бир каармандын сөзүн эсеп-чотко салышчу экен.

Ушуга байланыштуу «Семетейдин Букардан Таласка көчүшү» деген эпизод жөнүндө ооз ачпай, Чыйырды менен Каныкейдин өздөрү эле келип калышы – бул композициялык да, мазмундук да мүчүлүштүк. Эпос боюнча Семетейге ата жана чоң ата болуп калышкан Ысмайыл менен Темиркан аны аял алып берип, чоң салтанат менен узатышат. Алар Каныкейди барагой деп жолго чыгарып коюшкан эместир да. Каныкей төркүнүндө ошончо жыл жү-

рүп, шоңшоюп эле басып келгени мораль-этикага да, салт-санаага да туура келбейт. Семетей атасы Манастын ордосунун ордуна жаңы ордо тигет. Драмада жерге түшүп калган түндүк кайра көтөрүлөт. Бул жакшы символ. Кыргыздын асыл мурасы боз үй бүтүндөй Ата журтту элестетет. Алар кылымдар бою боз үйдө жашап, ал анын материалдык маданиятынын топтолгон уюткусу да болуп эсептелет.

Таластыктар он эки жыл бою көрбөгөн эки эне-ни көз жаш менен тосуп алат. Жаш – бул кейигенде да, сүйүнгөндө да чыгат. Журт атасы хан Бакай «Көңүлү жаман бөлүнүп, көзүнүн жашы төгүлүп» касиеттүү эне Чыйырды менен биринчи учурашат. Каныкей болсо:

Бакай ханды көргөндө
Көп сүйлөбөй тил айтпай,
Кешиги жок Каныкей
Абийирдүүсүн көрдүңбү?
Кудайга үнү угулуп,
**Бакайдын жүзүн көрө албай,
Көзүн басып жыгылып** [2, 306-б.]

Караңызчы, кандай абийир, кандай ызаат. Ошол тил сүйлөбөй бетин басып жыгылгандын өзүндө чоң подтекст бар. Баягыда «Жылгандуу Кең-Кол, кең Таластан» алыскы сапарга узатып, эми кайра касиеттүү кыргыз жергесинен тосуп алат.

Каныкей менен көрүшүү драмада бир аз жасалмаланып, адабиятташып калган:

Каныкей менен көрүшүп,
Каймак-майдай эришип [2, 112-б.]

Бакайга Каныкей келини сыяктуу болгон соң «эришпей эле» Каныкейдин көзүн басып жыгылып турганы алда канча барктуу эмеспи.

«Манастын уулу Семетей» кыргыз сахнасында көпкө чейин жашап келди, бүгүн да коюлуп жүрөт. Ага карата кызыгуу мындан ары күчөй бермек, анткени, өлкөбүздө «Манас» эпосунун идеологиясы туруктуу очок алып келатат. Заманында Каныкейдин ролун аткарган залкар актрисалар Д.Күйүкова менен Дулатовалардын элеси драманы көргөндөрдүн эсинен эч качан чыкмак эмес. Алар – сахнадагы Каныкейлер.

Адабияттар:

1. Садьков Ж. Манастын уулу Семетей (Эпикалык драма-лар). - Ф.: Кыргызстан, 1982. - 6-7-бб.
2. Семетей. С.Каралаевдин варианты боюнча. - Ф.: Кыргызстан, 1986, 1-2-китеп. - 12-б.
3. Абакиров К. В. Радловду кайра окуганда. Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов», №5. - Бишкек, 2005. - 113-117-бб.
4. Калчакеев К.Б. Манастын бабалары, түш көрүү, Манастын төрөлүшү, балага ат коюу салттары. Республиканский научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №2. - Бишкек, 2016. - 178-186-бб.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жаңыбаева М.